

REFORMAATIO YLÄKOULUN OPPIKIRJOISSA

RIKU LARMALA

1. Johdanto

1500-luvun reformaatio on paitsi yksi kristinuskon historian keskeisimmistä tapahtumista, myös maailmanhistoriallisesti merkittävä murrosvaihe.¹ Reformaatiossa on kyse varsin yhtenäisen uskonnollisen maailman jakavasta murroksesta, kun läntinen kristinuskoko jakaantui useisiin eri tunnustuskuntiin. Jokainen näistä (sekä myös reformaation suhteen sivullisen asemassa ollut itäinen kristinuskoko) muodosti reformaatiosta oman tulkintansa ja sen pohjalta kertomuksensa siitä, mistä reformaatiossa oikein on kyse. Nämä kertomukset ja niiden myöhemmät uudelleen tulkinnat ovat vaikuttaneet kristillisten tunnuskuntien identiteettiin ja itseymmärrykseen.²

Reformaatiota käsitellään yläkoulussa uskonnon oppikirjoissa. Oppikirja on säilyttänyt paikkansa keskeisenä opetuksen välineenä ja jossain määrin jopa opetusta ohjaavana tekijänä.³ Tämän takia onkin mielenkiintoista miten eri uskonnon oppikirjasarjat esittelevät reformaation. Koska Suomessa uskonnon opetus tapahtuu perheen valitsemissa uskonnon oppimäärissä, on mahdollista tarkastella eroja myös eri oppimäärien kirjasarjojen välillä. Eri oppikirjojen välillä voidaankin havaita eroja siinä, millainen kuva oppilaalle reformaatiosta syntyy. Eroja ei löydy ainoastaan eri oppimääriä edustavien kirjojen väliltä, vaan vaihtelua on myös saman oppimäärän kirjoissa.

1 Saارين 2010, 1; Brad 2012, 1.

2 Marshall 2009, 16; Saارين 2010, 3.

3 Rinne 2019, 71.

2. Reformaatio opetuksessa ja tutkimuksessa

Peruskoulun opetuksessa reformaatiota käsitellään alakoulun historian tunneilla ja ala- ja yläkoulussa kristillisissä uskonnon oppimäärissä.⁴ Esimerkiksi evankelisluterilaisen uskonnon vuosiluokkien 7–9 opetussuunnitelmassa todetaan: ”Opetuksessa tarkastellaan kristinuskon syntyä, leviämistä ja jakaantumista kirkkokunniksi.”⁵ Tässä jakaantuminen kirkkokunniksi tarkoittaa käytännössä vuoden 1054 suurta skismaa ja 1500-luvun reformaatiota. Muissa yhteyksissä reformaatiota ei suomalaisessa perusopetuksessa opetussuunnitelman mukaan käsitellä. Suomalaisen peruskoululaisen yleissivistys näin merkittävää historiallista ilmiötä koskien perustuu siis alakoulun historiaan ja mahdollisesti uskonnon opetukseen, mikäli oppilas sellaiseen osallistuu.

Suomessa oppikirja on yhä keskeinen opetuksen väline ja esimerkiksi Juha-Pekka Heinosen mukaan myös yksi merkittävimpiä opetusta ohjaavia tekijöitä. Sitä saatetaan opettajien keskuudessa pitää jopa tärkeämpänä kuin opetussuunnitelmaa opetuksen sisältöä suunniteltaessa.⁶ Koska peruskoulun oppikirjat ovat erilaisia ja osa niistä edustaa eri oppimääriä, voidaan olettaa, että eri kirjojen antamat kuvaukset reformaatiosta eroavat toisistaan. Tässä artikkelissa kysytäänkin, miten nämä erilaiset tulkinnat reformaatiosta näkyvät oppikirjoissa ja millainen kuva reformaatiosta kirjojen perusteella oppijalle välittyy. Voidaanko sanoa, että jokainen perusopetuksesta valmistuva oppilas on saanut yhtäläisen kuvan siitä, mitä 1500-luvulla Keski-Euroopassa tapahtui?

Sitä, miten reformaatiota käsitellään peruskoulun oppikirjoissa ei ole tutkittu aikaisemmin. Sen sijaan oppikirjojen tekstiä on analysoitu monestakin eri näkökulmasta. Vaikka se, mitä termiä oppikirjailija käyttää, voi tuntua sattumanvaraiselta, on sillä valtava merkitys. Sanavalinnat vaikuttavat siihen, millaisen mielikuvan teksti oppilaalle luo opiskeltavasta aiheesta. Helena Ruuskan mukaan sanavalinnoilla on suuri valta: ”Kielessä elävät asenteet, arvot ja ymmärrys. Siksi sanavalinnat täytyy miettiä tarkasti. Ei ole yhdentekevää, mitä nimitystä mistäkin kriisistä tai vähemmistöstä käytetään.”⁷

Reformaatioon liittyy paljon historiallista painolastia kaikilla osapuolilla ja niin protestanteille kuin katolisille on suuri merkitys sillä, millainen painoarvo näille tapahtumille annetaan ja millä termeillä niistä puhutaan. Suhtautuminen reformaatioon voi paljastaa myös jotain oppikirjojen tavasta pyrkiä ohjaamaan ja rakentamaan oppijan identiteettiä. Tällaiseen identiteetin rakentamiseen Eeva Rinne viittaa

4 Opetushallitus 2014, 258, 408–409.

5 Opetushallitus 2014, 408.

6 Heinonen 2005, 34–35, Rinne 2019, 72.

7 Ruuska 2015, 24.

väitöskirjassaan termillä ”identiteettipolitiikka”, vaikkei hän itse tarkastelekaan tutkimuksessaan uskonnollista identiteettiä.⁸ Uskonnollinen identiteetti on kuitenkin keskeinen osa ihmisen käsitystä itsestään.

Oppikirjan käyttämä termivalinta vaikuttaa myös siihen, millaiset intentiot oppilas tulkitsee reformaation toimijoilla olleen. Valittuja termejä selitetään, mikä entisestään ohjaa oppilaan tulkintaa tekstistä. Oppikirjailijat voivat joskus teksteissään ylikorostaa jotain yksittäistä esimerkkiä, provosoida ajattelemaan tai jopa ilmaista jotakin sarkasmin keinoin. Oppilaan tulee kuitenkin voida luottaa tekstin objektiivisuuteen, mistä syystä oppikirjojen historian kuvausta luetaankin yleensä ”kanonisoituna” historiana.⁹ Näistä syistä juuri historiasta kertovassa oppikirjatekstissä sanavalintojen painoarvo korostuu entisestään – näin myös reformaatiosta kertovien oppikirjojen kohdalla.

Oppikirjan tekstin ohella voidaan kirjasta tarkastella myös sitä, millaista kuvitusta oppikirjassa käytetään aiheesta. Oppikirjojen kuvitukseen keskittyvä tutkimus on huomattavasti kirjojen tekstiin, sanavalintoihin ja substanssiin keskittyvää tutkimusta vähäisempää. Kuitenkin kuvituksen merkitys sen suhteen, millaisen kuvan oppilas saa opiskeltavasta aiheesta on merkittävä. Kuvituksen valintaan vaikuttaa moni asia, kuten tekijänoikeusasiat ja kuvituksen tuomat lisäkustannukset, mutta myös se, mitä aiheesta halutaan kertoa.¹⁰ Yhdessä tekstin kanssa kuvitus muodostaa sen kokonaisuuden, jota monissa oppikirjoissa nimitetään kappaleeksi. Siksi sitä ei käsillä olevan aiheen kannalta ole aiheellista sivuuttaa.

3. Yläkoulun uskonnonkirjat tutkimuksen kohteena

Tässä artikkelissa pyritään vastaamaan kysymykseen siitä, millaisen kuvan eri yläkoulun uskonnon oppikirjat tarjoavat reformaatiosta. Koska Suomessa opetus on varsin oppikirjakeskeistä,¹¹ on varsin luonnollista, että juuri oppikirja on tarkastelun kohteena. Se antaa hyvän kuvan siitä, millaisen tiedollisen sisällön oppilas voi peruskoulussa saada. Koska tässä tutkimuksessa keskitytään siihen, millainen kuva oppilaalle syntyy reformaatiosta oppikirjaa lukiessa, oppikirjoihin liittyviä opettajaoppaita ei ole tarkasteltu.

Perusopetuksen opetussuunnitelman perusteiden (POPS 2014) mukaan uskonnonopetus koulussa on oman uskonnon opetusta ja se toteutuu eri uskontojen mukaisissa oppimäärissä. Oppiaineen tehtävä on määritelty Perusopetuksen ope-

8 Rinne 2019, 75.

9 Kalliokoski 2019, 140.

10 Hiidenmaa 2015, 28.

11 Heinonen 2005, 38; Rinne 2019, 71.

tussuunnitelman perusteissa (POPS): ”Uskonnon opetuksen tehtävänä on antaa oppilaille laaja uskonnollinen ja katsomuksellinen yleissivistys. Opetus perehdyttää oppilaita opiskeltavaan uskontoon ja sen monimuotoisuuteen.”¹² Kristinuskoa näistä edustavat evankelisluterilainen, ortodoksinen, roomalaiskatolinen ja adventistinen opetus,¹³ joista kolmelle ensimmäiselle on olemassa omat oppikirjasarjansa yläkoulussa.

Suomessa opettaja voi itse valita käyttämänsä oppimateriaalit, eikä tämän suhteen ole enää olemassa valtiollista sääntelyä tai valvontaa.¹⁴ Luterilaisen oppimäärän kirjasarjoissa opettajalla on valinnanvaraa. Tässä artikkelissa keskitytään kolmeen eniten käytettyyn evankelisluterilaisen uskonnon oppikirjasarjaan. Nämä ovat Sanoma Pron julkaisema *Lipas*, Otavan julkaisema *Kaiku* ja Editan julkaisema *Mosaiikki*. Kaikki nämä kirjasarjat sisältävät kolme kirjaa, yhden jokaiselle yläkoulun luokka-asteelle.¹⁵ Käsillä olevan kysymyksen kannalta olennaisia ovat kuitenkin vain reformaatiota käsittelevät kahdeksannen luokan oppikirjat. Nämä ovat Pia Jussilan, Minna Kartanon, Mika Nokelaisen ja Anita Virkkusen kirjoittama *Mosaiikki: Kirkot maailmassa*,¹⁶ Kirsi-Maria Lackströmin, Kati Mikkolan, Saara Mäkelän ja Vesa Soikkelin kirjoittama *Kaiku: Kristinusko maailmassa*¹⁷ sekä Kristiina Holmin, Jarno Parviolan ja Riitta Vaaramon kirjoittama *Lipas: Kristinusko*¹⁸.

Ortodoksisessa ja roomalaiskatolisessa oppimäärässä opettajan valinnanvara oppikirjasarjojen suhteen on paljon suppeampi kuin luterilaisessa. Roomalaiskatolisessa oppimäärässä käytetään Opetushallituksen julkaisemaa *Yläkoulun katolista uskontoa*, jonka ovat kirjoittaneet Marjatta Jaanu-Schöder ja Anja Purhonen.¹⁹ Kirja kattaa koko yläkoulun oppimäärän yksissä kansissa. Ortodoksiselle oppimäärälle on Opetushallitus julkaisemassa uutta *Aksios*-sarjaa, mutta tästä sarjasta ei ole vielä tätä kirjoitettaessa ilmestynyt yläkoulukirjoja vaan sarja kattaa tässä vaiheessa ainoastaan alakoulun oppimateriaalit. Tästä syystä tässä tutkimuksessa tarkastellaan tällä hetkellä yleisesti käytettyä, vanhempaa *Ortodoksinen uskonto-kirja*-sarjan ensimmäistä kirjaa *Kirkkohistoria* (joka on myös sarjan kirjoista ainoa, jossa reformaatiota käsitellään), jonka on kirjoittanut Juhani Räsänen.²⁰

Reformaation esitystä kirjoissa tarkastellaan eri teemojen kautta. Kunkin teeman kohdalla tekstiä ja sen sisältöä analysoidaan lähiluvun menetelmin. Teksteissä

12 Opetushallitus 2014, 1014.

13 Opetushallitus 2014, 134, 246, 404; Opetushallitus 2020, 1.

14 Rinne 2019, 71.

15 Muissa kirjasarjoissa kirjoittaja viittaa kahdeksannen luokan kirjaan, mutta Kaiku-sarjasta kirjoittajalla on ollut käytössään vain kaikki kolme kirjaa sisältävä yhteisnide, jonka mukaisia sivunumeroita viitauksissa käytetään.

16 Kartano et al. 2015, 68.

17 Lackström et al. 2015, 173.

18 Holm et al. 2016.

19 Jaanu-Schöder & Purhonen 2008, 58.

20 Räsänen 2008.

kiinnitetään huomiota sanavalintoihin sekä siihen, millaisen mielikuvan oppikirjan teksti ja kuvitus käsiteltävästä aiheesta luovat. Havaintoja verrataan eri oppikirjojen välillä ja tarkastellaan sitä, onko havaittavissa yleisiä linjoja. Joissain kohdissa oppikirjojen antamaa kuvaa verrataan samasta aiheesta tieteellisen tutkimuksen luomaan kuvaan ja pohditaan näiden yhteensopivuutta.

Jotta voidaan selvittää, millaisen kuvan reformaatiosta oppija saa oppikirjojen perusteella tarkastellaan ensin sitä, millaisia nimityksiä reformaatiosta käytetään ja miten valittuja termejä selitetään sekä mikä reformaation oikeastaan ymmärretään olevan. Tämä liittyy kiinteästi seuraavaan teemaan eli siihen, mitä reformaation taustoista ja siihen johtaneista syistä kerrotaan. Koska 1500-luvun reformaatio on tärkeä vaihe maailmanhistoriassa,²¹ on luonnollista tarkastella myös sitä, miten kirjat käsittelevät reformaation seurauksia. Viimeisinä teemoina tutkitaan sitä, miten oppikirjat esittelevät reformaation henkilöahmoja ja heidän edustamiaan eri suuntauksia. Lisäksi luodaan myös katsaus siihen, millaisia kuvia ja millaista kuvitusta reformaatioon liitetään. Kuvituksen tutkimuksessa keskitytään kuviin didaktisina ratkaisuin ja tutkitaan niiden liittymistä oppikirjan leipätekstiin.²²

4. Mistä reformaatioissa on kyse?

”Reformaatio” on nykyisin yleisemmin käytetty ja neutraaliksi koettu termi kuvaamaan tapahtumia läntisessä kristinuskossa 1500-luvulla. Termi esiintyy kaikissa tässä tutkimuksessa tarkastelluissa yläkoulun oppikirjoissa, vaikka se on otettu käyttöön vasta kauan itse kuvaamiensa tapahtumien jälkeen.²³ Tällaisen termin käyttö kuvaa hyvin sitä muutosta, joka yhteiskunnassa on tapahtunut 1990-luvulta alkaen: moniarvoistuva yhteiskunta pyrkii neutraalimpiin ilmaisiin.²⁴ Käytännössä ”reformaatio” on terminä korvannut ”uskonpuhdistuksen”. Käsitellyt oppikirjat myös avaavat ”reformaatio”-termin merkitystä eri tavoin. *Lipas*-kirjassa termiä lähestytään etymologisesta näkökulmasta: ”Reformaatio-sana tarkoittaa uudelleenmuo-vaamista [...]”.²⁵ *Mosaiikki* selittää sanaa samasta lähtökohdasta: ”Martti Lutherin halusi reformoida eli uudelleen muotoilla katolisen kirkon sellaiseksi, kuin se olisi hänen mielestään pitänyt olla. Siksi Lutherin aloittamaa protestiliikettä kutsutaan reformaatioksi.”²⁶ Lähtökohtaisena ajatuksena näissä ilmaisuissa on se, että kyse

21 Brad 2012, 1.

22 Hiidenmaa 2015, 28.

23 Marshall 2009, 17.

24 Hiidenmaa 2015, 32.

25 Holm et al. 2016, 32.

26 Kartano et al. 2015, 68.

on siitä, että vanha katolinen oppi saa uuden muodon. Luther esitetään siis uudistajana.

Samoilla linjoilla on *Yläkoulun katolinen uskonto*. Kirjan kappaleessa esitellään ”reformmeja eli uudistuksia”. Kirkon historia myöhäisantiikista uudelle ajalle esitetään sarjana erilaisia reformmeja. Reformit pyrkivät uudistamaan kirkkoa, mikä lähtökohdaisesti ilmaistaan positiivisena asiana. Reformaatio esitetään yhtenä näistä monista reformeista: se ei siis ollut poikkeuksellinen tapahtuma kirkon historiassa, siinä mielessä, että siinä pyrittiisiin uudistamaan kirkkoa. ”Reformi tarkoittaa uudistamista. [...] Reformaatioksi kutsutaan protestanttista reformia.”²⁷ Sen tämän kirjan mukaan sijaan poikkeukselliseksi 1500-luvun reformaation tekee sen vaikutus.

1800-luvulta alkaen nimitys ”uskonpuhdistus” oli suosituimpi Suomessa, mutta tätä termiä käytettäessä korostuu luterilainen käsitys tapahtumista ja siksi sitä ei pidetä puolueettomana.²⁸ Yläkoulun oppikirjoissa termi ”uskonpuhdistus” esiintyy ainoastaan *Ortodoksisessa uskontokirjassa* ja *Yläkoulun katolisessa uskonnossa*.²⁹ Molemmissa ”uskonpuhdistus”-sanaa myös avataan tekstissä. *Yläkoulun katolinen uskonto* mainitsee sanan kerran, jolloin ”uskonpuhdistuksen” korostetaan olevan suomalainen 1800-luvulla aikana käyttöön otettu termi – tällä selitetään Mikael Agricolasta käytettyä termiä uskonpuhdistaja.³⁰ *Ortodoksinen uskontokirja* korostaa, ettei Luther halunnut perustaa uutta kirkkoa ”vaan puhdistaa katolisen kirkon oppia ja palauttaa sen entiselleen, poistamalla siihen keskiajalla tehdyt lisäykset.”³¹

Ortodoksinen uskontokirjan sanoitus vaikuttaisi paljastavan jotain kirjoittajan näkemyksestä. Tämä on kuin oppikirjaesimerkki Ruuskan kuvaamasta sanavalintojen ja sanoituksen merkityksestä.³² Ilmauksen voi nähdä liittyvän sellaiseen kokonaiskuvaan historiasta, jossa jakamattoman kirkon oppi vastaa ortodoksista käsitystä kristillisestä uskosta ja siinä, missä katolisen kirkon opetus eroaa tästä, olisi tosiaan kyse vain ”keskiajalla tehdyistä lisäyksistä”, kuten oppikirja asian sanoittaa auki.³³ Tämä vastaa paljon perinteistä luterilaista sanoitusta reformaatiosta, mutta ortodoksinen oppikirjan kontekstissa Luther korostuu ikään kuin eräänlaisena ”län-tisenä ortodoksina” – teoksen mukaan hän pyrki palauttamaan keskiajan tarvele-män alkuperäisen uskon, mikä tässä kohtaa tarkoittaisi ortodoksista uskoa.

Sinänsä tämä kuva ei ilmeisesti ole kaukana Lutherin omasta näkemyksestä. Hän turvautui idän kristittyihin argumenteissaan jo anekiistasta alkaen, vaikkei konkreettista yhteyttä hänen johtamansa reformaation ja itäisten kirkkojen välille

27 Jaanu-Schöder & Purhonen 2008, 58.

28 Mielikäinen 2014.

29 Jaanu-Schöder & Purhonen 2008, 291; Räsänen 2008, 44.

30 Jaanu-Schöder & Purhonen 2008, 291.

31 Räsänen 2008, 44.

32 Ruuska 2015, 23–24.

33 Räsänen 2008, 44.

syntynyt. Luther itse näki palauttavansa toiminnallaan kirkon alkuperäiseen yhteiseen uskoon.³⁴

Yläkoulun katolinen uskonto ja *Ortodoksinen uskontokirja* ovat myös ainoat tutkituista teoksista, jotka käyttävät termiä ”evankelinen”.³⁵ Tämän merkitystä ei kuitenkaan kummankaan kirjan tekstissä selitetä. Sillä mitä ilmeisimmin viitataan protestanttiin, mutta tämä jää itse tekstissä oppilaalle epäselväksi. Oppikirjoissa tällaista uuden synonyymien käyttöä tulisi varoa.³⁶ Varsinkin kun sanan yhteyttä toiseen ei selitetä, mahdollisuus väärinymmärrykselle kasvaa.

Kun verrataan sitä näkökulmaa, joka esitetään *Mosaiikissa*, *Lippaassa* ja *Yläkoulun katolisessa uskonnossa* siihen näkökulmaan, joka nousee esiin *Ortodoksisessa uskontokirjassa*, voidaan havaita selkeä jakolinja. Kolme ensin mainittua oppikirjaa pitävät Lutheria uudistajana – hänen tarkoituksenaan oli muuttaa katolinen kirkko erilaiseksi kuin mitä se hänen päivänään oli. *Ortodoksinen uskontokirja* puolestaan esittää Lutherin halunneen palata vanhaan kirkkoon ja poistaa ylimääräistä. Käytännössä siis erilaisten termivalintojen ja niiden selitysten välinen ero piilee siinä, millaisena Lutherin toiminta nähdään. Toista tulkintaa edustavat ne, joiden mukaan Luther halusi nimenomaan uudistaa kirkkoa, toinen tulkinta lähtee siitä, että Luther halusi palata vanhaan – kyse ei siis ole uudistuksesta vaan askeleesta taaksepäin.³⁷ Valtaosan näkemyksistään Luther jakoi keskiaikaisen katolisen kirkon kanssa.³⁸

Oppikirjoista ainoastaan *Kaiku* jättää termin ”reformaatio” selittämättä oppikirjan kappaletekstissä. Ainoa selitys sanalle löytyy aihetta käsittelevän kappaleen otsikossa: ”Reformaatio eli protesti”.³⁹ Myös *Mosaiikki* ja *Lipas* esittelevät reformaation nimenomaan ”protestina”.⁴⁰ Ainoastaan *Lippaassa* myös termi ”protesti” avataan ja sen kerrotaan tarkoittavan vastalauseita. Kaikissa muissa kirjoissa se oletetaan oppijalle jo entuudestaan tutuksi ja jätetään selittämättä. Puhuttaessa protestista ei Luther ole ainoastaan katolisen kirkon uudistaja vaan myös sen vastustaja. Hänen aloittamassaan liikkeessä on tästä näkökulmasta nimenomaan kyse sorron vastustamisesta.

Vaikka termivalinnat ovat pääsääntöisesti yhtenäiset, erot oppikirjojen välillä nousivat nimenomaan esiin siinä, miten termistöä avattiin oppilaalle. Tässä asiassa oppikirjojen erilaiset selitykset kuvastavat hyvin akateemisessa keskustelussa käytä kiistaa. Oliko reformaation luonne pikemminkin innovatiivinen ja vallankumouk-

34 Arffman 2009, 129–130.

35 Jaanu-Schöder & Purhonen 2008, 290; Räsänen 2008, 44.

36 Ruuska 2015, 23.

37 Arffman 2009, 130.

38 Mannerman 2010, 224.

39 Lackström et al. 2015, 48.

40 Holm et al. 2016, 32.; Kartano et al. 2015, 68.

sellinen vai tulisiko se ymmärtää jatkumona keskiajan katoliselle ajattelulle ja lukuisille kirkollisille uudistusliikkeille?⁴¹ Erilaiset tavat selittää sitä, mitä reformaatiolla tarkoitetaan ohjaavat lukijaa ymmärtämään reformaation ilmiönä eri tavoin.

5. Miksi reformaatio tapahtui?

Kuten yllä kävi ilmi, erilaiset nimitykset, niihin liittyvät selitykset ja ajatukset siitä, mistä reformaatiossa oikein on kyse, liittyvät kiinteästi siihen, miksi reformaatio tapahtui. Tästä tässä tutkimuksessa tarkastelluilla oppikirjoilla on ensisilmäyksellä varsin yhtenäinen kuva. Lukuun ottamatta *Yläkoulun katolista uskontoa* kaikki kirjat kertovat taustana reformaatiolle myöhäiskeskiajan mullistuksia. Esimerkiksi *Kaiku* kertoo myöhäisestä keskiajasta taustana reformaatiolle:

Uuden ajan alussa 1400-luvulla ihmiset alkoivat saada uutta tietoa maailmasta. Uudenlainen laivateknologia mahdollisti Atlantin ylittämisen. Löytöretket kaukasiin maihin haastoivat ajatuksen Euroopasta koko maailman keskuksena. [...] Vähitellen tieteen ja taiteen tekeminen irtautui kirkon vallasta. Luonnontieteessä mullistavaa oli puolalaisen Nikolaus Kopernikuksen väite, jonka mukaan aurinko on maailmankaikkeuden keskus. Kopernikuksen laskelmat osoittivat kirkon opetusten vastaisesti, että maa kiersi aurinkoa ja pyöri akselinsa ympäri. Monet oppineet eripuolilla Eurooppaa alkoivat olla sitä mieltä, että katolisen kirkon opetukset poikkesivat paitsi tieteen tutkimustuloksista myös Raamatun sisällöstä. Arvostelu kirkon rikkauksia ja paavin valtaa kohtaan kasvoi. Uudet ajatukset myös levisivät entistä tehokkaammin. Tähän syynä on uusi keksintö: kirjanpainotaito.⁴²

Juuri kirjanpainotaito, aurinkokeskeinen maailmankuva ja löytöretket mainitaan reformaation taustatekijöistä kaikkein useimmin.⁴³ Jälleen voidaan huomata se, että sanavalinnoilla ohjataan hyvin paljon lukijan tulkintaa. Edellä lainatussa *Kaiku*-kirjassa keskiaikainen katolisuus esitetään eurosentrisenä ja lähtökohtaisesti tiedettä vastustavana. Pikemminkin kirkko pyrki pitämään tiukasti kiinni ajan korkeimpana pidetystä tieteestä eli antiikin tiedemiesten Aristoteleen ja Ptolemaioksen ajatuksista.⁴⁴ Tästä myös Luther kritisoi kirkkoa: hän esimerkiksi pohti sitä, voidaanko Tuomas Akvinoilaista pitää harhaoppisena, koska tämä oli niin kiinnitty-

41 Krentz 2017, 31.

42 Lackström et al. 2015, 48.

43 Räsänen 2008, 44; Kartano et al. 2015, 66, Holm et al. 2016, 32.

44 MacCulloch 2004, 724.

nyt Aristoteleen ajatuksiin eli tuon ajan vallitsevaan tieteelliseen maailmankäsitykseen.⁴⁵ Luther ei siis ollut vapauttamassa tiedettä kirkon sensuurista, vaan pikemminkin kritisoi tuon ajan johtavina pidettyjen tieteellisten ajatusten liiallista vaikutusta kirkkoon ja sen teologiaan.

Yläkoulun katolinen uskonto kertoo myös keskiajan kirkollisen ja yhteiskunnallisen elämän piirteitä, jotka nähdään taustana reformaatiolle. Näitä syitä olivat Pietarin kirkon rakennuskustannukset, kulkutaudit, renessanssipaavien taiteen suosiminen, hallitsijoiden kiinnostus oman vallan kasvattamiseen sekä aineiden myyntiin liittyneet "kirkon opin vastaiset laittomuudet".⁴⁶ Toisin kuin muiden oppimäärien oppikirjoissa, maailmankuvan muuttuminen tai uudet keksinnöt eivät katolisessa kirjassa ole niin merkittävässä asemassa. Pikemminkin reformaatio esitetään käsisistä lähteneenä huipennuksena reformien sarjalle.

Anekauppa mainitaan yhtenä taustasyynä reformaatiolle kaikissa kirjoissa. Käsitteinä "ane" ja "anekauppa" ovat oppilaalle hyvin todennäköisesti lähtökohtaisesti vieraita. Käsitteitä avataankin oppikirjoissa. *Lipas* selittää aneiden merkitystä ja niiden yhteyttä reformaation seuraavasti: "Aneet olivat pyhimysten käyttämättä jääneitä hyviä töitä, joita kirkko myi ihmisille kertoen, että sielu pääsisi niiden avulla nopeammin Jumalan yhteyteen. [...] Raamattua tutkiessaan hän [= Luther] tuli johtopäätökseen, että ihminen ei pelastu aneiden avulla, ..." Periaatteessa aneiden merkitys selitetään, vaikkei kiirastulta mainitakaan, mikä tuntuu noudattavan oppikirjallisuuden yleistä trendiä minimoida vieraiden käsitteiden määrää tekstissä. Kuitenkin lopun maininta luo oppilaalle selkeän mielikuvan siitä, että katolinen kirkko opetti aneiden pelastavan ihmisen eli ihmisen pelastuksen olevan aneiden varassa. Kun tätä verrataan tutkimuksen kuvaan siitä, mitä aneella oikein tarkoitetaan, on oppilaalle kirjan perusteella muodostava kuva siitä, mitä aneet ovat, yksinkertaisesti väärä.⁴⁷

On toki aivan totta, että suurilla kansanjoukoilla aneteologia loi mielikuvan siitä, että aneen ostamalla saisi syntejä anteeksi,⁴⁸ mutta tätä ei voi pitää keskiaikaisen kirkon virallisena opetuksena eikä sellaista kuvaa oppilaalle saisi oppikirjan perusteella syntyä. Jokainen opettaja tekee valinnat siinä, missä määrin hän oppikirjaa käyttää, mutta korjataanko tällaista käsitystä luokkatilassa oikeaksi, varsinkin kun oppikirjat usein luotsaavat opetuksen suuntaa?⁴⁹

Muissa kirjoissa ane selitetään tarkemmin. Esimerkiksi *Mosaikissa* ane määritellään selkeästi ja liitetään se kiirastulen yhteyteen: "Kiirastuli on katolisen kirkon

45 Methuen 2022, 10.

46 Jaanu-Schöder & Purhonen 2008, 59–60.

47 Arffman 2003, 17–19.

48 Rössner 2022, 296.

49 Rinne 2019, 71.

opetuksen mukainen paikka, jossa ihmisen sielu puhdistuu kuoleman jälkeen synneistä, ennen kuin se pääsee taivaaseen. Ostamalla raha-aneen saattoi lyhentää kiirastulessa vietettävää aikaa.⁵⁰ Jotta oppilas voi ymmärtää miksi anekiista oli laukaiseva tekijä reformaation alkamiselle, tulee hänellä olla käsitys siitä, mistä on kyse.

Anekiistan ohella myös Lutherin opetus pelastuksesta ”yksin uskosta ja yksin uskosta” mainitaan jokaisessa tutkitussa kirjassa. Niissä myös korostetaan sitä, etteivät teot Lutherin mukaan vaikuta pelastukseen. Uusi suomalainen Luther-tutkimus, joka tunnetaan Tuomo Mannermaan mukaan ”Mannermaa-koulukuntana”, on kuitenkin edustanut uutta näkökulmaa. Siinä tulkitaan Lutherin edustaneen ajatusta, jonka mukaan Kristus on uskossa läsnä vanhurskautetussa uskovassa.⁵¹ Tätä seuraten esimerkiksi Veli-Matti Kärkkäinen on nähnyt mannermaalaisen käsityksen vanhurskauttamisesta olevan ”suuri ekumeeninen läpimurto”.⁵² Tämä tulkinta vanhurskauttamisesta lähestyy itäistä ortodoksista tulkintaa jumalalistumisesta kuin myös roomalaiskatolista käsitystä vanhurskauttamisesta.⁵³ Näin Kari Kopperin mukaan hyviä tekoja ei voida erottaa luterilaisesta hengellisestä elämästä.⁵⁴

Vaikka Mannermaan-koulukunnassa kysymys on nimenomaan suomalaisesta tutkimusotteesta, joka on nostanut suomalaisen Luther-tutkimuksen kansainvälisesti tunnetuksi, se ei kuitenkaan ole vaikuttanut suomalaisiin yläkoulun oppikirjoihin. Riippumatta siitä, edustaako oppikirja evankelisluterilaista, katolista vai ortodoksista oppimäärää, kirjoissa toistuu perinteinen protestanttinen (ja katolinen) näkemys jyrkästä erosta Lutherin vanhurskauttamisopin ja katolisen pelastuskäsityksen välillä. Syy tähän ei välttämättä ole siinä, etteivätkö kirjantekijät tuntisi tätä Luther-tutkimusta. Pikemminkin kyseessä vaikuttaisi olevan valinta siitä, mitä yläkouluikäiselle oppilaalle on mielekästä opettaa – kahdeksaslukkalaisen tulisi tuntea peruskäsitteitä kyetä tekemään ero roomalaiskatolisen ja luterilaisen näkökulman välillä, ei välttämättä tuntea asiaan liittyviä eri teologisia tulkintoja. Toisaalta herää kysymys siitä, onko kyseessä myös identiteetin rakentaminen; oppi vanhurskauttamisesta on kuitenkin keskeinen nimenomaan luterilaiselle itseymmärrykselle.

50 Kartano et al. 2015, 69.

51 Mannermaa 2010, 228–229; Kopperi 2018, 88; Saarinen 2018, 19–22.

52 Saarinen 2018, 21.

53 Saarinen 2010, 4–5, 11; Saarinen 2018, 22, 24–45.

54 Kopperi 2018, 89–90.

6. Mitä seurauksia reformaatiolla oli?

Reformaation vaikutukset olivat ja yhä ovat globaalit. Kyse ei ollut ainoastaan muutoksessa Euroopan uskonnollisessa kentässä. Muutos koski koko eurooppalaista ajatusmaailmaa, yhteiskuntaa ja maailmankuvaa. Sen seuraukset vaikuttivat yhteiskunnan eri kerroksissa. Eurooppalaisen vaikutuksen kasvaessa ensin Amerikoissa ja myöhemmin muualla maailmassa erityisesti imperialismiin myötä myös reformaation vaikutukset levisivät. Monella ilmiöllä, jota nykyisin pidetään neutraalina tai sekulaarina, on juuret reformaatiossa. Reformaation vaikutusta länsimaiseen kulttuuriin tutkineen Gregory S. Bradin mukaan jopa sekularisaatio itsessään on reformaation sivutuote.⁵⁵ Sama koskee yhteiskunnan sosiaalihuoltoa ja talouselämää. Kaarlo Arffman toteaa, että vaikka reformaatio epäonnistuikin yrityksissään hävittää köyhyys, sen onnistui muuttaa köyhyyttä koskevaa ajattelua: köyhyydestä tuli kielteinen ilmiö, josta tuli päästä eroon ja tämä tehtävä kuului yhteiskunnalle.⁵⁶ Voidaan siis sanoa, että reformaation yhteiskunnalliset vaikutukset ovat erittäin merkittävät.

Tästä syystä onkin yllättävää, kuinka vähän oppikirjat esittelevät reformaation seurauksia. Pääsääntöisesti reformaation seurauksista mainitaan kolme asiaa. Nämä ovat: 1) vaikutus kansalliskieliin, 2) Euroopan jakaantuminen kulttuuriipiireihin ja 3) läntisen kristinuskon pirstoutuminen erillisiin tunnustuskuntiin.

Vaikutus kansalliskieliin mainitaan vähintään implisiittisesti kaikissa kirjoissa. Näissä tapauksissa esimerkiksi nostetaan saksan ja suomen kielet.⁵⁷ Saksan kielen nostaminen esiin liittyy luonnollisesti Lutherin työhön, siihen kuinka hän saksansi Uuden Testamentin Wartburgin linnassa.⁵⁸ Suomen kieli puolestaan liittyy Suomen reformaattorin, Mikael Agricolan merkitykseen ”suomen kielen isänä”.⁵⁹ Kuitenkin nämäkin vaikutukset mainitaan oppikirjoissa hyvin ohimennen ja arvio näiden käännostöiden merkityksestä koko kielen historian kannalta jää varovaiseksi. Esimerkiksi Jolkkonen kuvailee Lutherin tapaa yhdistää ala- ja yläsaksa sekä virastojen kieli kansan puhumaan kieleen ”mullistavaksi” koko saksan kielen kehityksen kannalta.⁶⁰

Euroopan jakaantuminen kulttuuriipiireihin on kaikista korostunein ja eksplisiittisesti ilmaistuin reformaation seurauksista, joita uskonnon oppikirjat esittelevät. Varsinkin uusinta opetussuunnitelmaa noudattavissa evankelisluterilaisen uskonnon kirjoissa tämä korostuu myös muualla kuin reformaatiota käsittelevissä kap-

55 Brad 2012, 6.

56 Arffman 2007, 317–320.

57 Esim. Holm et al. 2016, 33, 81.

58 Kartano et al. 2015, 69; Holm et al. 2016, 33.

59 Kartano et al. 2015, 81; Räsänen 2008, 100.

60 Jolkkonen 2018, 65.

paleissa. Esimerkiksi *Lippaassa* on kappale, joka käsittelee näitä kolmea kulttuuri-
piiriä: protestanttista, katolista ja ortodoksista, joissa samalla esitellään erittäin
lyhyesti myös kunkin kristinuskon suuntauksen pääpiirteet.⁶¹ Läntisen kristikunnan
pirstoutuminen eri tunnustuskuntiin käy ilmi kaikissa kirjoissa. Siitä kerrotaan usein
implisiittisesti samassa yhteydessä kuin kulttuuripiireistä puhutaan.

Tämä ei kuitenkaan kiinnitä läheskään aina huomiota protestanttien sisäisiin ja-
koihin ja alakulttuuripiireihin; jakolinja ei ollut ainoastaan protestanttien ja katolisten
välillä, vaan myös reformoitujen ja luterilaisten välillä.⁶² Kuitenkin *Lippaan ja Kaiun*
kulttuuripiirejä esittävässä kartoissa protestantit on niputettu yhdeksi. Tällä todennä-
köisesti pyritään alleviivaamaan tekstissä kuvattua ajatusta nimenomaan kolmesta
kulttuuripiiristä. Tämä yksinkertaistava kolmijako on linjassa sen kanssa, etteivät
kirjat juurikaan kerro konkreettisia eroja luterilaisen, reformoidun ja anglikaanisen
ajattelun välillä. Erojen avaamisen sijasta ainoastaan mainitaan, että reformaatio
toteutui Sveitsissä ja Englannissa.⁶³

Sen sijaan *Mosaikin* kartassa luterilaiset, anglikaanit ja reformoidu on esitetty
omilla väreillään.⁶⁴ *Mosaikki* mainitsee kirkkotaiteen poistamisen reformoiduista
kirkoista sekä ehtoollisen vähemmän merkityksen jumalanpalveluselämässä, mut-
ta ei mainitse eroa ehtoollisopeissa.⁶⁵ Ehtoollisoppi oli kuitenkin suurin yksittäinen
syy siihen, etteivät Luther ja Sveitsin reformaattorit löytäneet yhteisymmärrystä.⁶⁶
Oppilaalle jää tekstin perusteella epäselväksi se, miksi protestantit jakaantuivat eri
kirkkokunniksi. Kun alueellisia eroja korostetaan, syntyy mielikuva siitä, että kyse
oli puhtaasti maantieteestä. Tällä perusteella peruskoulun suorittaneen oppilaan
olisi mahdoton ymmärtää sitä, miksi protestanttien kesken käydään ekumeenisia
keskusteluja esimerkiksi ehtoolliseen liittyen.

Koska 1500-luvun reformaatiota ei käsitellä peruskoulussa historian puolella
muuten kuin alakoulussa, jää sen historiallisesta merkityksestä opettaminen ylä-
koulussa puhtaasti uskonnonopetuksen tehtäväksi. Tässä kohdassa oppikirjat
yksinkertaistavat hyvin paljon: keskeisin vaikutus on niiden (läntisen) Euroopan
sisäinen kulttuurillinen jakaantuminen, muuten ilmiö on oppikirjojen perusteella
puhtaasti uskonnollinen asia. Vaikka tutkimusta aiheesta on paljonkin, tämä puoli
reformaation vaikutushistoriasta on jäänyt lähinnä historioitsijoiden ja teologien
anekdooteiksi.⁶⁷ Mitä yhteiskunnallisia vaikutuksia kirjoissa olisi voinut nostaa
esiin?

61 Holm et al. 2016, 48–57.

62 Jolkkonen 2004, 12–13.

63 Lackström et al. 2015, 50; Holm et al. 2016, 48.

64 Kartano et al. 2015, 71.

65 Kartano et al. 2015, 71.

66 Jolkkonen 2004, 274; Marshall 2009, 29.

67 Vrt. Arffman 2007, 13.

Kapitalismin syntyemisellä on usein nähty yhteys erityisesti Sveitsin reformaation ja siitä syntyneisiin kirkkoihin. Näin on erityisesti sosiologi Max Weberin mukaan. Hän näki Calvinin ja muiden reformoitujen ajattelijoiden uudenaikaisessa suhtautumisessa omaisuuteen ja erityisesti ansaitsemiseen yhteyden kapitalismin kehittymiseen.⁶⁸ Uudessa tutkimuksessa korostuu se, että myös Lutherin ajatuksilla oli tärkeä – joskin epäsuora – ideologinen yhteys kapitalismin syntyyn ja modernin markkinatalouden kehitykseen, vaikkei tätä näkökulmaa usein tuodakaan esiin: hänen ajattelussaan vapaat markkinat, joita vain tietyt säännöt rajaisivat, olisivat reilummat kaikille.⁶⁹ Reformoitujen reformaattorien teologiassa maallisen hyvän käyttäminen omaisuuden kartuttamiseen nähtiin pääsääntöisesti positiivisena ja kannustettavana asiana, joka Weberin mukaan muokkasi ajatusmaailmaa otolliseksi kapitalismin synnylle.⁷⁰ Köyhyys puolestaan nähtiin jumalallisena rangaistuksena ja velka saatettiin rinnastaa syntiin.⁷¹ Vaikka Weberin näkemyksiä on kritisoitu, kapitalismin ja modernin markkinatalouden kehitys mahdollistui, koska reformaatio muutti ihmisten ajatusmaailmaa.⁷² Teologiset perusteet vaikuttivat taloudelliseen ajatteluun. Kuitenkin tämä näkökulma jää kirjoissa huomiotta sen valtavasta yhteiskunnallisesta vaikutuksesta huolimatta. Teologia jää uskon asiaksi ja postkristillisessä yhteiskunnassa elävän nuoren kokemus siitä, että uskonto on yksityisasiain vailla yhteiskunnallisia seurauksia, vahvistuu.

Toinen suuri yhteiskunnallinen kehitys, joka jää oppikirjoissa täysin huomiotta, on reformaation vaikutus suhtautumisessa köyhyyteen ja sen helpottamiseen. Keskiajalla köyhäinapu perustui yksityisten lahjoihin ja almuihin.⁷³ Tässäkin reformaattorien ajatukset muokkasivat koko sitä ajatusmaailmaa, jota nykyisin kutsumme länsimaiseksi. Suomessa erityisesti Kaarlo Arffman on tutkinut auttamista ja reformaatiota. Reformaattorit pyrkivät aktiivisesti auttamaan köyhiä ja poistamaan köyhyyttä – auttaminen siirtyi yksityisen ihmisen vastuulta yhteisölle.⁷⁴ Tämä ei rajoitunut ainoastaan luterilaiseen reformaatioon, vaan myös Sveitsissä ja Englannissa reformaation seurauksena etsittiin keinoja auttaa köyhiä ja tarjota heille mahdollisuuksia ansaita itse elantonsa.⁷⁵ Modernin kirkollisen diakonian taas voidaan katsoa juontavan juurensa siihen, kuinka Calvin tulkitsi Apostolien tekoja.⁷⁶ Vaikka monilta osin reformaattorien suunnitelmat köyhyyden poistamisesta romuttuivat,

68 Vainio 2008, 78; Ballor & van der Kooi 2019, 188–189; Boland & Griffin 2022, 51.

69 Rössner 2022, 295.

70 Ballor & van der Kooi 2019, 188, 200–201.

71 Boland & Griffin 2022, 54.

72 Vainio 2008, 79, 81.

73 Boland & Griffin 2022, 52.

74 Arffman 2007, 13.

75 Boland & Griffin 2022, 52–53.

76 Kopperi 2018, 77–78.

ne onnistuivat kuitenkin muuttamaan ajatusmaailmaa niin, että kehityksen lopputuloksena syntyi 1900-luvulla hyvinvointivaltio.⁷⁷

Oppikirjoissa ei myöskään mainita reformaation merkityksestä koulutukselle. Tiettyssä mielessä se kuitenkin oli luomassa pohjaa yleiselle oppivelvollisuudelle. Jo reformaation alkuaikoina koulutusta uudistettiin.⁷⁸ Tämä loi pohjan sille kehitykselle, joka johti nykyisen tyyppisten koululaitosten kehittymiselle länsimaissa. Siinä mielessä voidaan sanoa, että jokainen suomalaista ilmaista peruskoulua käyvä oppilas nauttii reformaation seurauksista päivittäin. Heidän mielikuvissaan kyse ei ole kuitenkaan reformaatiosta, joka nähdään vain ja ainoastaan uskonnollisena muutoksena vailla yhteyttä muuhun yhteiskunnalliseen elämään.

Peter Marshall toteaa: ”Reformaatio loi modernin Euroopan ja jätti lähtemättömän merkin maailmanhistoriaan.”⁷⁹ Oppikirjoissa reformaatio uhkaa kuitenkin jäädä vain uskon asiaksi ja sen laajempi yhteiskunnallinen vaikutus jää huomioimatta. Kun huomioidaan myös se, millainen vaikutus oppimateriaalilla on koko opetusta ohjaavana tekijänä,⁸⁰ on hyvin mahdollista, ettei oppilas peruskoulusta valmistuttuaan juurikaan tajua reformaation vaikutusta yhteiskunnallisiin ilmiöihin, omaan elämäänsä tai vaikkapa omaksuttuihin arvoihin.

7. Ketkä olivat reformaation keskeiset hahmot?

Martin Luther oli selkeästi kaikissa kirjasarjoissa reformaation keskeisin henkilö. Mikäli jonkun reformaation hahmon henkilöhistoriaa esiteltiin kirjassa, kyseessä oli aina Luther. Kolmessa käsitellyistä kirjoista (*Mosaiikki*, *Ortodoksinen uskonto*, *Yläkoulun katolinen uskonto*) kerrotaan myös siitä, kuinka Lutherista tuli munkki.⁸¹ Kaikkein kattavin esitys Lutherin toiminnasta ja elämästä löytyy *Mosaiikki*-kirjasta.⁸² Tutkituista kirjoista *Kaiku* kertoo Lutherista ainoastaan sen, että hän oli saksalainen ja munkki.⁸³ *Lipas*-kirjan kappaleen leipäteksti kertoo Lutherin olleen saksalainen, munkki ja Wittenbergin yliopiston professori, mutta hänen elämänsä vaiheitaan luetellaan oheiseen kuvaan (jossa on Lutherin vaalea, hattupäinen patsas) liittyvässä pitkäkössä kuvatekstissä: ”Reformaattori Martin Lutherin kuvat ja patsaat kertovat hänen elämänsä eri vaiheista: Luther munkinkaavussa, teologian

77 Arffman 2007, 317–319; Jolkkonen 2018, 70–71.

78 Jolkkonen 2018, 65–66.

79 ”The Reformation created modern Europe, and left an inedible mark on the history of the world.” Marshall 2009, 16.

80 Heinonen 2005, 38–39; Rinne 2019, 71–72.

81 Räsänen 2008, 44; Jaanu-Schöder & Purhonen 2008, 61; Kartano et al. 2015, 67.

82 Kartano et al. 2015, 67–69.

83 Lackström et al. 2015, 51.

tohtorina hattu päässään, parrakkaana piilopaikassaan, vaimonsa Katarina von Boran kanssa tai professorina turkki yllään.”⁸⁴ Kirjoissa mainitaan Lutherin tehneen vanhurskauttamisoppia koskevan löytönsä Raamatun (ja kuten muutama kirjoista lisää, Augustinuksen tekstien) äärellä, mitä näkemystä myös tutkimus tukee.⁸⁵

Kuten edellä todettiin, osassa kirjoista reformaatio nähdään ikään kuin ”vapautusliikkeenä” katolista kirkkoa vastaan. Erityisen selväksi tämä näkemys Lutherin toiminnasta käy *Lipas*-kirjasta, jossa luodaan dystopiamainen kuva keskiaikaisesta katolisesta kirkosta: ”Katolisella kirkolla oli vahva asema Euroopassa ja se hallitsi ihmisen elämää syntymästä kuolemaan. Paavilla oli korkein maallinen ja hengellinen valta, jota kaikkein oli toteltava. Pahin rikos oli olla eri mieltä kuin kirkko ja toisinajattelijat vaiennettiin.”⁸⁶ Luther näyttäytyy tämän näkemyksen mukaan ikään kuin suuri vapaustaistelija. Tällainen näkökulma tuskin vastaisi ainakaan Lutherin omaa käsitystä itsestään. Hän nimenomaisesti pyrki esittämään oman missionsa paluuna vanhaan. Luther ei nähnyt itseään harhaoppisena, vaan hänen mukaansa ne, jotka tuomitsivat hänet, olivat itse harhaoppisia.⁸⁷ Yhteyttä vanhaan kirkkoon korostettiin, 1500-luvulla juuri uutuus nähtiin yhtenä harhaoppisuuden tunnusmerkkinä.⁸⁸ Tästä syystä Luther ja muut reformaattorit alleviivasivat omaa työtänsä historiallisesti oikeaoppisina pidettyjen teologien työn jatkajana.⁸⁹ Erityisesti luterilaisen reformaation johtavat teologit halusivat erottautua aikaisemmin harhaoppisiksi tuomituista ja tekivät eron oman liikkeensä ja aikaisempien keskiaikaisten reformiliikkeiden välille; tästä ainoana poikkeuksena olivat Jan Hus ja tšekkiläinen reformaatio, joita arvioitiin positiivisesti.⁹⁰

Mielenkiintoinen yksityiskohta liittyy siihen, että *Yläkoulun katolinen uskonto* kertoo Lutherilla olleen kirkon opetuksesta poikkeavia mielipiteitä, kuten Raamatun auktoriteetti, pelastuminen yksin uskosta ja paavin aseman kieltäminen.⁹¹ Tekstistä ei suoraan käy ilmi, tarkoittavatko kirjantekijät sitä, että Luther edusti anekiistan jälkeen virallisen katolisen opin kanssa ristiriitaisia näkemyksiä vai sitä, että hän edusti niitä jo ennen vuonna 1517 tapahtunutta 95 teesin naulaamista, joka yleisesti tulkitaan reformaation alkupisteeksi.⁹²

Oppikirjan tekstistä syntyy kuitenkin vaikutelma siitä, että Luther olisi edustanut näitä näkemyksiä, varsinkin paavin aseman torjumista, jo ennen anekiistan alkua ja hänen missionsa oli alusta alkaen niiden ajaminen läpi kirkossa. Tämä korostuu,

84 Holm et al. 2016, 32.

85 Mannermaa 2010, 225.

86 Holm et al. 2016, 32.

87 Methuen 2022, 12.

88 Methuen 2022, 4.

89 Jolkkonen 2001, 230, 234; Methuen 2022, 15.

90 Marshal 2009, 25; Methuen 2022, 18–19.

91 Jaanu-Schöder & Purhonen 2008, 61.

92 Jolkkonen 2018, 59.

kun Mikael Agricola myöhemmin eksplisiittisesti verrataan Lutheriin ja kerrotaan, ettei Agricola ”pyrkinyt mullistamaan koko kirkkoa, kuten Luther oli tehnyt.”⁹³

Pitkään Luther kuitenkin tunnusti paavin aseman ja eikä muissa käsityksissään eronnut yliopistojen tiedekunnissa opetetuista teologisista näkemyksistä, jotka saattoivat olla varsin monimuotoisiakin ennen kuin reformaation takia Trenton kirkolliskokous näitä rajoitti.⁹⁴ Jolkkonen huomauttaa, että aneteeseissään Luther jopa puolusti paavia ja hyväksyi aneiden mahdollisuuden; hänen kritiikkinsä kohdistui paavin nimissä kulkeviin anesaarnaajiin ja aneisiin liittyviin väärinkäytöksiin.⁹⁵ Lutherin varhainen paavin aseman kritiikki edusti konsiliarismia eli oikean opin määrittäisi yleinen kirkolliskokous, ei paavi yksin.⁹⁶ Lisäksi Luther katsoi, että paavin valta oli rajattu myös vallitsevan kirkko-oikeuden nojalla.⁹⁷ Vaikka *Yläkoulun katolisesta uskonnosta* syntyy vaikutelma, että Luther olisi tällaisen uuden ajatuksen isä, hän oikeastaan tässä liittyi jo 1300-luvulla alkaneeseen liikkeeseen.⁹⁸ Oppikirja luo Lutherista mielikuvan alkujaan radikaalina hahmona, mutta ei mainitse hänen olleen ennen anekiistan kärjistymistä tiukka, kirkon oppia seurannut katolinen munkki. Reformaation aikanakin Luther edusti hyvin maltillista näkökantaa.⁹⁹

Yläkoulun katolinen uskontokirja esittelee myös taulukon, jossa katolisen kirkon ja Lutherin välisiä opillisia kysymyksiä vertaillaan. Taulukon viimeinen kohta vertailee näkemyksiä pyhien kunnioittamisesta. Sen mukaan Lutherin näkökanta olisi, että pyhien kunnioittaminen olisi hylättävä, varsinkin ”mariakultti”. Kirjan tekstin mukaan vain Jeesus saa olla esikuva.¹⁰⁰ Kuitenkin Lutherin mukaan Neitsyt Maria oli paitsi esikuva, jota jäljitellä, myös arkkityyppi jokaiselle kristitylle.¹⁰¹ Sama koski myös muita pyhiä: Lutherin mukaan he olivat esikuvia kristityille, joskaan eivät täydellisiä.¹⁰² Oppikirjan luoma yksipuolinen kuva Lutherista kaiken kumoajana ei saa tukea tutkimuksesta. Pikemminkin Luther vaikuttaa olleen Jari Jolkkosen sanoin ”perinteiden kannattaja, ei kaataja”.¹⁰³

Lutherin lisäksi ainoa reformaation henkilöahmo, joka mainitaan jokaisessa oppikirjassa, oli Jean Calvin. Myös Ulrich Zwingli mainittiin kaikissa muissa tutkituissa kirjoissa paitsi Mosaiikissa.¹⁰⁴ Calvinin tai Zwinglin henkilöhistoriaa ei esitellä,

93 Jaanu-Schöder & Purhonen 2008, 291.

94 Vainio 2008, 69–70; Arffman 2009, 30; Marshall 2009, 24–25.

95 Jolkkonen 2018, 60.

96 Methuen 2022, 9.

97 Jolkkonen 2018, 61.

98 Valliere 2012, 139.

99 Marshal 2009, 27; Jolkkonen 2018, 65.

100 Jaanu-Schöder & Purhonen 2008, 288.

101 Vainio 2008, 109; Ghiselli 2010, 173, 175, 178–179.

102 Ghiselli 2010, 177.

103 Jolkkonen 2001, 230, 234.

104 Jaanu-Schöder & Purhonen 2008, 62; Räsänen 2008, 46–47; Kantola et al. 2015, 71; Holm et al. 2016, 33.

eikä heistä mainita juuri mitään henkilöön liittyviä tietoja. *Yläkoulun katolinen uskonto* kertoo, että Zwingli ja Calvin ajattelivat Raamatusta ja sakramenteista samalla tavalla kuin Luther.¹⁰⁵ Vaikka tällä viitataan todennäköisesti edellisen sivun mainintaan siitä, että Luther hyväksyi vain kasteen ja ehtoollisen sakramenteiksi ja hylkäsi messu-uhrin, syntyy tästä oppijalle harhaanjohtava kuva, sillä nimenomaan käsitys ehtoollisesta ajoi luterilaisuuden ja reformoidun kirkon erilleen.¹⁰⁶ Lutherin ehtoolliskäsitystä tutkinut Jari Jolkkonen korostaa sitä, ettei Luther kritiikki katoliselle ehtoollisopille ”suuntautunut transsubstantaatio-oppiin, Kristuksen läsnäolon tapaan ehtoollisaineissa, vaan keskiajan oppiin messusta uhrina”.¹⁰⁷ Toisaalta eroa koskien ehtoollisoppia eivät mainitse muutaakaan kirjat lukuun ottamatta *Ortodoksinen uskontokirjaa*. *Mosaikki*-kirjassa on erikseen alaotsikko protestanttisten kirkkojen yhtäläisyyksistä ja eroista, mutta tekstissä kerrotaan vain yhtäläisyyksiä.¹⁰⁸ *Ortodoksinen uskontokirja* kertoo ehtoollisopin eroavaisuuksien olevan suurin ero reformoitujen ja luterilaisten välillä, mutta siinäkään ei kerrota sitä, mikä tämä ero oikeastaan on.¹⁰⁹ Luterilaista oppimäärää opiskelevalle oppilaalle ei siis peruskoulun oppikirjojen perusteella selviä se, mikä erottaa luterilaisia ja reformoituja toisistaan.

Englannin reformaation yhteydessä mainittiin Henrik VIII kaikissa muissa paitsi *Lippaassa*, jossa Englannin reformaation vain mainitaan synnyttäneen anglikaanisen kirkon.¹¹⁰ Muissakaan kirjoissa hänen henkilöänsä ei juuri avata. *Mosaikki* kertoo Henrikin avioeropyrkimyksistä taustana Englannin reformaation alkamiselle, mutta *Yläkoulun katolinen uskonto* ja *Ortodoksinen uskontokirja* kertovat hänen halunneen vain ylimmän vallan kirkossa.¹¹¹ Englannin reformaation käsittely jääkin hyvin ohueksi maininnaksi kaikissa kirjoissa.

Katolisen kirkon reformia esittelee luonnollisesti laajimmin *Yläkoulun katolinen uskonto*.¹¹² Myös ortodoksinen kirja antaa katolisesta reformaatiosta, josta se käyttää nimitystä ”vastauskonpuhdistus”, varsin neutraalin kuvauksen ja kertoo Trenton kirkolliskokouksesta.¹¹³ Sen sijaan luterilaisista kirjoista *Lipas* ja *Kaiku* eivät mainitse katolisen kirkon reformia ollenkaan. Tässä nämä kirjat noudattelevat varsin vanhaa saksalaista protestanttista historiankirjoituksen perinnettä, jossa katolinen reformi nähtiin lähinnä negatiivisena reaktionä Lutherin toimintaa, jos sitä ollen-

105 Jaanu-Schöder & Purhonen 2008, 62.

106 Vrt. Arffman 2009, 284–285; Marshall 2009, 26.

107 Jolkkonen 2004, 56.

108 Kartano et al. 2015, 73.

109 Räsänen 2008, 46–47.

110 Holm et al. 2016, 33.

111 Jaanu-Schöder & Purhonen 2008, 62; Räsänen 2008, 47; Kartano et al. 2015, 72.

112 Jaanu-Schöder & Purhonen 2008, 63.

113 Räsänen 2008, 47.

kaan mainittiin.¹¹⁴ *Mosaikki* kertoo kyllä katolisen kirkon reagoineen reformaattorien sille esittämiin syytöksiin ja haasteisiin ja poistaneen väärinkäytöksiä, mutta ei mainitse Trenton kirkolliskokousta nimeltä.¹¹⁵ Kirkolliskokouksen nimeltä tunteminen ei välttämättä tarvitse kuulua peruskoulusta valmistuneen yleissivistykseen, mutta se, että katolisen kirkon uudistustoimet jätetään kokonaan mainitsematta, luo reformaatiosta varsin yksipuolisen kuvan. Katolinen kirkko näyttäytyy tällöin vain kertomuksen vihollishahmona. Toisaalta se sopii siihen havaintoon, että *Lip-paassa* Luther esitetään uudistajana, joka nousee katolisen kirkon keskiaikaista hirmuvaltaa vastaan.

Mielenkiintoinen lisä reformaation henkilögalleriassa on Augustinus. Hänet mainitaan reformaation yhteydessä kirjoista *Mosaikissa* ja *Ortodoksisessa uskonto-kirjassa*.¹¹⁶ Molemmista kirjoista kyse on kuitenkin vain maininnasta, ja Augustinusta käsitellään aikaisemmin laajemmin. Augustinuksen merkitystä reformaatiolle ei voida vähätellä.¹¹⁷ Siksi onkin ymmärrettävää, että hänet mainitaan reformaation taustavaikuttajana. Reformaattorit, erityisesti Luther, katsoivat edustavansa Augustinuksen ajattelua.¹¹⁸

Luther on selvästi korostunein kaikista reformaation henkilöhahmoista, samoin kuin hänen aloittamansa reformaatio näkyy oppikirjoissa selvästi tärkeämpänä kuin Sveitsin tai Englannin reformaatio. Vaikuttaisi siltä, että opiskeltavien asioiden määrä halutaan minimoida ja kirjat tiivistää mahdollisimman lyhyiksi. Periaatteessa tiivistäminen on oppikirjallisuuden kohdalla hyve, mutta liika yksinkertaistaminen jättää olennaisia asioita pois. Tästä kärsii paitsi oppimateriaalien informatiivisuus myös niiden kiinnostavuus.

Tarinallisen, kertomuksellisen kerronnan on todettu edesauttavavan oppimista – usein ne myös keventävät oppikirjoja. Tämä on erityisen merkittävä tekijä nimenomaa historian kohdalla.¹¹⁹ Monelle oppilaalle uskonto on nimenomaisesti tylsä oppiaine ja kirkkohistoria sen tylsin osa, joka kaipaisi lisää mielenkiintoisia yksityiskohtia. Varsinkin reformaation henkilöhahmojen kohdalla tähän olisi ollut paljon mahdollisuuksia, mutta nämä pääasiassa (muutaman kirjan lyhyttä Luther-henkilöhistoriaa lukuun ottamatta) sivuutetaan.

114 Marshall 2009, 19.

115 Kartano et al. 2015, 73.

116 Räsänen 2008, 44–45; Kartano et al. 2015, 68.

117 Arffman 2009, 87.

118 Methuen 2022, 4.

119 Heinonen 2005, 31, 39; Kalliokoski 2019, 140.

8. Mitä kuvitus kertoo reformaatiosta?

Olennainen osa oppikirjoja on kuvitus, vaikka tähän kiinnitetään oppikirjatutkimuksessa vain ani harvoin huomiota.¹²⁰ Kuvat luovat mielikuvia, välittävät tietoa tai havainnollistavat tekstin asiasisältöä. Kuvitus on tärkeässä osassa, kun oppilaalle syntyy mielikuva oppikirjan käsittelemästä asiasta. Myös kuvia selittäviin kuvateksteihin on tärkeä kiinnittää huomiota, sillä ne ovat avainasemassa ohjaamassa sitä, miten kirjaa lukeva oppilas ymmärtää kuvat ja niiden suhteen leipätekstissä olevaan asiasisältöön.

Niissä kirjoissa, joissa reformaatiota käsitellään suppeammin, on luonnollisesti myös siihen liittyvä kuvitus vähäistä. Sekä *Lipas-* että *Kaiku-*kirjoissa reformaatioon liittyy vain pari kuvaa. *Lippaassa* reformaatiosta on kolme kuvaa: Lutheria esittävä patsas, Lutherin ruususymboli sekä yläviistosta kuvattu valokuva konfirmoitavasta rippikoululaisesta. Kuviin liittyvät kuvatekstit ovat hyvin selittäviä. Luther-ruususta kerrotaan: ”Martin Lutherin vaakuna eli Luther-ruusu kuvaa reformaation uskonnokemystä. Siinä sydäimestä lähtevä usko tuottaa valkoisen ruusun lailla iloa, rauhaa ja lohdutusta. Sininen rauha kuvaa taivaallista iloa ja kultainen reunus iankaikkisuutta.”¹²¹

Lutherin patsaaseen liittyy myös kattava selitys, jossa luetellaan hänen elämänvaiheitaan ja johon jo reformaation henkilöhahmojen kohdalla viitattiin. Koska patsaalla on hattu päässä, voi oppilas kuvatekstin perusteella päätellä, että Luther on patsaassa esitetty nimenomaan teologian tohtorina. Listaus mainitsee Lutherin elämänvaiheita, joita tekstissä esitellään;¹²² näin kuvateksti toimii linkkinä kuvan ja leipätekstin välillä. Viereisellä sivulla oleva kuva konfirmoitavasta rippikoululaisesta liitetään reformaatioon nimenomaan kuvatekstillä: ”Reformaation tärkeä periaate oli, että jokainen voisi lukea Raamattua omalla äidinkielellään. Luterilaisen kirkon rippikoulussa nuoret tutustuvat Raamattuun ja soveltavat sitä arkielämään. Rippikoulun jälkeen konfirmaatiossa nuoresta tulee luterilaisen kirkon täysivaltainen jäsen.”¹²³

Reformaatiota käsittelevässä kappaleessa *Kaiku* esittelee kaksi kuvaa, joista suoraan reformaatioon liittyy ainoastaan kuva ohjaaja Eric Tillin *Luther*-elokuvasta (2003), jossa näyttelijä Joseph Fiennesin esittämä Luther naulaa teesejään kirkon oveen. Kuvateksti kertoo, mistä elokuvasta kuva on ja selittää kyseessä olevan teesien naulaaminen. Toinen kuva liittyy renessanssiin reformaation taustatekijänä. Renessanssimaalaukseen on liitetty kuvateksti ”Renessanssi nosti ihanteeksi

120 Hiidenmaa 2015, 28.

121 Holm et al. 2016, 32.

122 Holm et al. 2016, 32.

123 Holm et al. 2016, 33.

maallisen onnen tavoittelun. Tizianin teos on nimeltään *Maallinen ja taivaallinen rakkaus* (1512–1515).” Näiden lisäksi toisen sivun tausta on puukuvioinen ja *Luther*-elokuvan kuvan vieressä on kaksi naulaa ja vasara.¹²⁴

Yläkoulun katolinen uskonto käyttää selvästi edellisiä enemmän kuvia, mutta ne eivät kerro mitään uutta tai syventävää sisältöä. Reformaation taustasta kertovan tekstin vieressä on kuvat John Wycliffin englanninkielisestä Raamatusta, puupiirroksista, joka esittää Savonarolaa saarnaamassa sekä valokuva Rooman Pietarinkirkosta. Lutherista on pieni muotokuva, samoin hyvin pieni maalaus Trenton kirkolliskokouksen istunnosta ja valokuva Pietarinkirkon alttarista kuvastamassa barokkia, joka tekstissä mainitaan. Ainoa kuva, johon liittyy pelkkää toteamusta pidempi kuvateksti, on kirkkoa kaupungin keskellä esittävä puupiirros, josta kerrotaan: ”Ulrich Zwingli aloitti Sveitsin reformaation Grossmünsterin kirkossa Zürichissä.”¹²⁵ Kuvat ovat pienikokoisia, eivätkä kuvatekstikään tuo lisäinfoa tekstiin; ne toimivatkin lähinnä vain kuvituksena.

Ortodoksinen uskontokirja sisältää myös kuvia. Samoin kuin *Yläkoulun katolinen uskonto*, Sveitsin reformaation mainitaan kuvatekstissä alkaneen Grossmünsterin kirkosta, josta on valokuva. Vieressä on toinen kuva sveitsiläisestä kyläkirkosta, joka on varustettu kuvatekstillä: ”Sveitsiläisissä kylissä reformaation jälkeen koulu ja kirkko muodostivat kylän hengellisen ja sivistyksellisen keskuksen.”¹²⁶ Henkilöhahmoista kirjassa on Ulla Vaajakallion piirros Lutherista naulaa-massa teesejä kirkon oveen.¹²⁷ Myöhemmin, kun Suomen reformaatio mainitaan käsiteltäessä ortodoksinen kirkon historiaa, on puupiirroskuva myös Mikael Agricolasta.¹²⁸ Verrattuna muihin kirjan kappaleisiin kuvien teksteineen tarjoama lisätieto on ohutta.

Mosaiikissa on reformaatiota käsittelevän kappaleen kuvitus runsainta *Yläkoulun katolisen uskonnon* ohella, mutta siinä myös kuvatekstit selittävät kuvaa enemmän ja linkittävät sen tekstiin. Kappaleen avausaukeamalla on kirjan teeman mukaiset mosaiikkikuviot sekä koko sivun kuva, josta viereisen sivun ingressitekstissä kerrotaan sen esittävän sveitsiläistä kylää, jonka kirkko erottuu taka-alalla. Tekstissä myös kuvaillaan kirkkoa ja verrataan sen sisustusta implisiittisesti edellisissä kappaleissa esiteltäisiin katoliseen ja ortodoksiseen kirkkoon. Etusivulla on myös muiden kappaleiden alkuun pieni tunnuskuva liittyen kappaleen teemaan, joka tässä kappaleessa jäljittelee Lutherin ruusua.¹²⁹ Symbolia ei tosin avata missään,

124 Lackström et al. 2015, 172–173.

125 Jaanu-Schöder & Purhonen 2008, 58–64.

126 Räsänen 2008, 46.

127 Maininta kuvittajan nimestä löytyy kirjan sisäkannesta; Räsänen 2008.

128 Räsänen 2008, 45, 100.

129 Kartano et al. 2015, 64–65.

mutta se noudattaa kirjan visuaalista kokonaisuutta.¹³⁰ Symbolin selittäminen aukee tässä tapauksessa oppituntia pitävän opettajan vastuulle.

Itse kappaleessa reformaation taustoista kerrottaessa kuvaksi on liitetty *Borgiat, taivaan ja maan valtiaat*-televisiosarjan (englanniksi *The Borgias – The Original Crime Family*) mainosjuliste. Julisteessa Jeremy Ironsin esittämään paavi Aleksanteri VI:n viitataan leipätekstissä esimerkkinä reformaatiota edeltäneestä katolisen kirkon tilasta:

Ennen pitkään kävi kuitenkin ilmi, että valta ja rikkaus olivat tuoneet kirkkoon rappioilmiöitä. Monien korkea-arvoisten kirkonmiesten elämäntavat eivät kestäneet päivänvaloa. Räikein esimerkki oli paavi Aleksanteri VI, sillä selibaattiin sitoutuneella kirkonmiehellä oli ainakin kuusi lasta useiden eri naisten kanssa ja yhden pojistaan hän nimitti kardinaaliksi.¹³¹

Myös kuvatekstissä kerrotaan sarjan kuvaavan ”Aleksanteri VI:n juonitteluja ja naisseikkailuja”.¹³² Kuvavalinta on varsin radikaali ja luo oppijalle helposti mielikuvan keskiajan kirkosta läpeensä pahana instituutiona. Erityisesti mainoskuvaan liittyvät englanninkieliset iskulauseet tukevat tätä tulkintaa. Teksti kyllä mainitsee Aleksanteri VI:n olevan ääriesimerkki, mutta negatiivinen kuva korostuu. Vaarana piilee liian negatiivisen kuvan luominen keskiaikaisesta katolisuudesta.¹³³

Myös muut henkilöahmot esiintyvät kuvissa. Lutherista on mainoskuva hänestä valmistetusta leluhahmosta. Kuva on varustettu selityksellä: ”Martti Lutherin seikkailut elävät myös lelumaailmassa. Reformaation 500-vuotissyntymäpäivän kunniaksi valmistetussa Playmobil-lelussa Luther pitää kädessään saksaksi kääntämäänsä Uutta testamenttia.”¹³⁴ Myös viereisellä sivulla on kuvituskuva vanhoja keskiaikaisia rahoja sekä Lutherin ja Katarina von Boran vihkiminen. Rahoihin liittyy kuvateksti: ”Raha-aineita mainostettiin muun muassa iskulauseella ”Kun kolikko kirstuun kilahtaa, sielu taivaaseen vilahtaa.”¹³⁵ Pelkän kuvatekstin perusteella aneista syntyisi vääränlainen mielikuva, mutta kuten edellä on todettu, asia avataan tekstissä selkeästi.¹³⁶

Toisen kuvan liittyminen papiston selibaatin vastustamiseen taas avataan sen kuvatekstissä: ”Luther aiheutti skandaalin menemällä naimisiin karanneen nunnan

130 *Mosaikki*-kirjan visuaaliseen asuun kuuluvat joka kappaleelle tehdyt tunnuskuvat, jotka liittyvät kyseisen kappaleen teemaan. Ne toistuvat kappaleen alussa sekä sisällysluettelossa.

131 Kartano et al. 2015, 67.

132 Kartano et al. 2015, 67.

133 Vrt. Ruuska 2015, 24.

134 Kartano et al. 2015, 68.

135 Kartano et al. 2015, 69.

136 Ks. edellä alaluku ”Miksi reformaatio tapahtui?”

Katharina von Boran kanssa. Hän vastusti katolisen kirkon sääntöä, jonka mukaan pappien pitää pysyä naimattomina.”¹³⁷ Kyseinen kuva on myös ainoa, josta Luther on tunnistettavana hahmona Playmobil-lelukuvaan lisäksi. Tämä seikka yhdistää luterilaisen oppimäärän kirjoja: niissä Lutherista ei ole esillä aikalaismuotokuvaa. Onkin mielenkiintoista, että juuri luterilaista oppimäärää uskonnossa opiskellut oppilas ei todennäköisesti pystyisi tunnistamaan Lutheria kuvasta ainakaan oppikirjan perusteella.

Sveitsin reformaation kuvituksena palvelee vanha maalaus Jean Calvinista saarnaamassa. Tämäkin liitetään hyvin informatiivinen kuvateksti: ”Jean Calvin opetti ajatuksiaan Geneven kaupungin asukkaille. Hänen mielestään ihmisten tuli olla muun muassa säästäväisiä, ahkeria ja vakavamielisiä.”¹³⁸ Tämä vastaa tutkimuksen käsitystä Calvinin reformaatiosta.¹³⁹ Englannin reformaatioon liittyviä kuvia ei ole, vaan anglikaanisen kirkon esittelyn yhteydessä on kuvat nykyisestä Canterburyn arkkipiispasta sekä Cambridgen herttuaparista edustamassa Ison-Britannian kuninkaallisia.¹⁴⁰ Reformaatiokappaleen lopussa on myös visuaalinen ”muistilaatikko” opiskelun helpottamiseksi, johon on kerätty protestanttisten kirkkojen nimet ja yhteiset piirteet. Kutakin kirkkoa edustaa sinisellä piirretty tyypillisen kirkkorakennuksen profiili.¹⁴¹ Periaatteessa kirkkorakennukset lienee tarkoitettu edustamaan kunkin tunnustuskunnan tyypillistä arkkitehtuuria, mutta luterilaisen kirkon kohdalle kuvattu rakennus muistuttaa kyllä etäisesti Helsingin tuomiokirkkoa, joskaan kyseistä rakennusta ei voida pitää luterilaisen kirkon tyyppiesimerkinä.

Tutkituissa kirjoissa kuvituksen määrä vaihteli paljon. Yhteisiä teemoja olivat Luther (jonka kuva löytyi jossain muodossa jokaisesta kirjasta) sekä eri tunnustuskuntien kirkkorakennukset (*Yläkoulun katolinen uskonto*, *Mosaikki* ja *Ortodoksinen uskontokirja*). Luther-henkilökuvien ohella juuri Sveitsin reformaatioon liittyi runsaasti kirkkokuvia. Luterilaisissa kirjoissa Lutherista ei esitetty muotokuvaa, vaan hänet esitettiin lelu- tai elokuvahahmona tai patsaana. Tunnetun Lucas Cranach vanhemman maalaaman muotokuvan Lutherista esitteli ainoastaan *Yläkoulun katolinen uskonto*.¹⁴² Kuvatekstien käyttö vaihteli suuresti puhtaasti toteavasta tekstiin kytkevään ja runsaasti lisäinformaatiota tarjoavaan. Selittävimmit kuvatestit löytyivät *Lipas-* ja *Mosaikki*-kirjoista. Ne tarjosivat oppilaalle lisätietoa ja liittivät kuvan kappaleen leipätekstiin niin, että se palveli sekä kuvituskuvana että toimi oppimisen apuvälineenä.

137 Kartano et al. 2015, 69.

138 Kartano et al. 2015, 71.

139 Marshall 2009, 30–32

140 Kartano et al. 2015, 72.

141 Kartano et al. 2015, 73.

142 Jaanu-Schöder & Purhonen 2008, 61.

9. Yhteenveto ja johtopäätökset

Reformaatiota käsitellään yläkoulun uskonnon eri oppikirjoissa varsin eri tavoin. Voisi kuvitella, että reformaatio saisi eniten tilaa kirjojen tekstissä luterilaisen oppimäärän kirjoissa, mutta oikeastaan luterilaisista kirjoista ainoastaan *Mosaikki* käsittelee reformaatiota laajemmin. Sen sijaan *Yläkoulun katolinen uskonto* ja *Ortodoksinen uskontokirja* käsittelevät reformaatiota laajemmin ja yksityiskohtaisemmin kuin *Lipas* tai *Kaiku* luterilaisista kirjoista. Syy voi liittyä siihen, että *Yläkoulun katolinen uskonto* ja *Ortodoksinen uskontokirja* ovat huomattavasti vanhempia kuin luterilaisen oppimäärän kirjat ja edustavat oikeastaan edellistä opetussuunnitelmaa, jossa kristinuskon historia painottui hiukan enemmän.¹⁴³ Uusi opetussuunnitelma taas korostaa globaalia kristinuskoa ja erilaisia kulttuureita enemmän,¹⁴⁴ eikä mainitse kirkkohistoriaa kuin implisiittisesti lukuun ottamatta mainintaan ”opiskeltavan uskonnon syntyhistoriasta”.¹⁴⁵ Tämä muutos korostaa kristinuskon syntyä, mutta jättää reformaation paitsioon.

Nimitys ”reformaatio” on selkeästi yleisesti hyväksytyin. Vanhemmat *Ortodoksinen uskontokirja* ja *Yläkoulun katolinen uskonto* käyttävät vielä termiä ”uskonpuhdistus”.¹⁴⁶ Katolisessa kirjassa termi nostetaan esiin negatiivisessa valossa ja sen myöhäisyyttä korostetaan – kirja ei kuitenkaan mainitse, että suomessakin reformaatio on nykyisin vallitseva termi. Ortodoksinen kirjan kohdalla puolestaan nimenomaan termin selityksessä korostuu ortodoksinen näkökulma idän ja lännen kirkon eroon.

Reformaation syiden kohdalla kirjojen välillä vallitsee pääasiassa painotuseroja. Myöskään reformaation seurausten suhteen eroja ei juurikaan ollut, vaan keskeisenä korostui ainoastaan kirkkokuntien jakaantuminen. Oppikirjoissa reformaation seurauksista suurin osa ja erityisesti yhteiskunnallisesti merkittävimmät vaikutukset jätetään tekstissä kokonaan huomiotta. Uskonnon historiasta uusi opetussuunnitelma korostaa syntyhistorian ohella nimenomaan sen vaikutusta.¹⁴⁷ Tältä osin oppikirjat sivuuttavat erittäin tärkeän ja opetussuunnitelman kannalta keskeisen asian. Reformaation vaikutushistorian opettaminen jää täysin opettajan vastuulle. Koska oppikirjoilla on suomalaisessa opetuksessa niin keskeinen rooli, on hyvin todennäköistä, että monet peruskoulusta valmistuvat oppilaat eivät tunne reformaation vaikutushistoriaa kirkkojen jakaantumisen lisäksi juuri ollenkaan.

143 Opetushallitus 2004, 207, 213.

144 Kriteereitä arvosanalle 8 kuvattaessa kerrotaan, että oppilas ”osaa kuvailla uskonnoissa ja katsomuksissa vallitsevaa moninaisuutta.” POPS 2014, 407.

145 Opetushallitus 2014, 407–408.

146 Jaanu-Schöder & Purhonen 2008, 291; Räsänen 2008, 44.

147 Opetushallitus 2014, 407.

Luther nousee kaikissa kirjoissa selkeästi merkittävimmäksi reformaation hahmoksi ja kaikissa kirjoissa reformaatio enemmän tai vähemmän henkilöityy Lutheriin. Tässä suomalaiset kirjat noudattavat kansainvälistä linjaa; Marshall kertoo, kuinka reformaatio nähtiin usein nimenomaan Lutherin toimintana jopa maissa, jossa aivan muut reformaation suuntauksukset vaikuttivat.¹⁴⁸

Kuitenkin se, mitä Lutherista kerrotaan ja miten hänen toimintaansa kuvataan ja millainen tulkinta siitä luodaan vaihtelevat varsin paljonkin eri kirjojen välillä. Katolisessa kirjassa korostuu Lutherin merkitys kirkollisen repeämän aloittajana, eräänlaisena kirkollisena häirikönä, jonka toteuttamalla reformilla on vain negatiivisia seurauksia. Hänestä syntyy kirjan tekstin perusteella mielikuva, että hän olisi alun perinkin pyrkinyt katolisen kirkon elämän muuttamiseen. Sen sijaan *Ortodoksisen uskontokirjan* ja *Mosaiikin* kuvauksissa Luther pyrkii palauttamaan läntisen kristinuskon alkuperäisiin uomiinsa ja poistamaan katoliset keskiaikaiset väärinkäytökset. *Kaiussa* ja erityisesti *Lippaassa* Luther on vallankumouksellinen, joka nousee paavillista tyranniaa vastaan ja toimii näin vapauden esitaistelijana.

Yhtenäinen tekijä kaikissa tutkituissa oppikirjoissa (riippumatta siitä, mitä oppimäärää ne edustivat) oli se, miten Lutherin näkemys vanhurskauttamisesta esitettiin. Huomionarvoista on, ettei tässä kohta näkyneen ollenkaan suomalaisen, hyvin merkittävän Luther-tutkimuksen vaikutus, joka on haastanut perinteisen tulkinnan Lutherin vanhurskauttamisopista. Syy tähän lienee kuitenkin pedagoginen: oppikirja halutaan pitää riittävän yksinkertaisena. On toki mahdollista, että myös oppikirjojen merkitys identiteetin rakentajina on vaikuttanut tähän valintaan.

Yhdistävä tekijä luterilaisen oppikirjojen kanssa näkyi siinä, että keskiajan katolisuudesta luotiin voimakkaan negatiivinen kuva. Tämä tulee esille kirjan tekstissä ja *Mosaiikin* kohdalla myös kuvateksteissä. Tämä on sikäli yllättävää, että monella muulla tapaa kyseiset oppikirjat irrottautuivat perinteisistä luterilaisista malleista. Ehkä kuva katolisesta keskiajasta ”pimeänä aikana” elää yhä ajatuksissa niin voimakkaasti ja on toisaalta merkittävä tekijä luterilaiselle identiteetille. Tämän vastakohtana katolinen kirja esittää Lutherin hyvin negatiivisessa valossa, Mielenkiintoinen yksityiskohta on myös se, että *Ortodoksisessa uskontokirjassa* Lutherista kerrottaessa rakennetaan niin voimakkaasti ortodoksista identiteettiä suhteessa katoliseen kirkkoon.

Eräs konkreettinen ero kirjojen välillä oli se, kuinka kuvitusta käytettiin. Osassa kirjoissa kuvitus kulki käsi kädessä tekstin kanssa ja muodosti sen kanssa yhden kokonaisuuden, varsinkin kattavien kuvatekstien välityksellä. Toisissa kirjoissa kuvitus taas toimi pikemminkin vain tekstin keventäjänä, vaikka kuvitus olisi ollut runsastakin.

148 Marshall 2009, 18.

Tätä artikkelia kirjoittaessa aukesi myös monia muita kysymyksiä, joihin ei ole tässä yhteydessä mahdollista vastata. Miten alakoulun historian ja uskonnon oppikirjoissa käsitellään reformaatiota? Miten oppikirjat esittävät toiset tunnustuskunnat? Miksi historian merkitys uskonnon oppikirjoissa on vähentynyt, kun verrataan vanhempia ja uudempiä kirjoja?

Kirjallisuusluettelo

Lähteet

Holm, Kristiina, Parviola, Jarno & Vaaramo, Riitta (2016). *Lipas*: Kristinusko. Helsinki: Sanoma Pro.

Kartano, Minna, Jussila Pia, Nokelainen, Mika & Virkkula, Anita (2015). *Mosaikki: Kirjot maailmassa*. Helsinki: Edita Oppiminen.

Lackström, Kirsi-Maria, Mikkola, Kati, Mäkelä, Saara & Soikkeli, Vesa (2015). *Kaiku II: Kristinusko maailmassa*. Helsinki: Otava.

Jaanu-Schöder, Marjatta & Purhonen, Anja (2008). *Yläkoulun katolinen uskonto*. Helsinki: Opetushallitus.

Opetushallitus 2024.

Peruskoulun opetussuunnitelman perusteet 2004 (POPS 2004). Helsinki: Opetushallitus.

Peruskoulun opetussuunnitelman perusteet 2014 (POPS 2014). Helsinki: Opetushallitus.

LIITE Perusopetuksen opetussuunnitelman perusteiden 2014 muuttaminen eräiden uskonnon oppimäärien osalta (4.12.2020). Helsinki: Opetushallitus.

Räsänen, Juhani (2008). *Ortodoksinen uskontokirja: Kirkkohistoria*. Helsinki: Opetushallitus.

Kirjallisuus

Arffman, Kaarlo (2009). *Mitä oli luterilaisuus?* 4. painos. Helsinki: Gaudeamus.

Arffman, Kaarlo (2007). *Auttamisen vallankumous. Luterilaisuuden yritys ratkaista*

köyhyyden aiheuttamat ongelmat. Historiallisia tutkimuksia 236 (SKS). Suomen kirkkohistoriallisen seuran toimituksia 205 (SKHS). Helsinki: SKS & SKHS.

Ballor, Jordan J. & van der Kooi, Cornelius. (2019). History and Heresy in Lutheran Reformation. *Reformation and Renaissance Review*. 2019, vol. 21, nro 3, 188–201.

Boland, Tom & Griffin, Ray (2020). Purgatory. Stefan Schwarzkopf (toim.) *Routledge Handbook of Economic Theology*. Lontoo: Routledge, Taylor & Francis Group.

Brad, Gregory S. (2012). *Unintended Reformation. How a Religious Revolution Secularized Society*. Cambridge (MA): Harvard University Press.

Ghiselli, Anja (2010). The Virgin Mary. Olli-Pekka Vainio (toim.) *Engaging Luther: A (New) Theological Assessment*. Eugene (OR): Cascade Books.

Heinonen, Juha-Pekka. (2005). *Opetussuunnitelmat vai oppimateriaalit. Peruskoulun opettajien käsityksiä opetussuunnitelmien ja oppimateriaalien merkityksestä opetuksessa*. Tutkimuksia 257. Helsinki: Helsingin yliopisto, soveltavan kasvatustieteen laitos.

Hiidenmaa, Pirjo (2015). Oppikirjojen tutkimus. Helena Ruuska, Markku Löytönen & Anne Rutanen (toim.) *Laatua! Oppimateriaalit muuttuvassa tietoympäristössä*. Helsinki: Suomen tietokirjailijat ry.

Jolkkonen, Jari (2001). Jumalanpalvelus. Pekka Kärkkäinen (toim.) *Johdatus Lutherin teologiaan*. Helsinki: Kirjapaja.

Jolkkonen, Jari (2004). *Uskon ja rakkauten sakramentti. Opin ja käytännön yhteys*

Lutherin ehtoollisteologiassa. Suomalaisen teologisen kirjallisuusseuran julkaisuja 242. Helsinki: Suomalainen teologinen kirjallisuusseura.

Jolkkonen, Jari (2018). Martti Luther ja kristillisen elämän uudistaminen. Matti Kotiranta (toim.) *Luterilaisuuden ytimessä. Professori Antti Raunion 60-vuotisjuhlakirja*. Suomalaisen teologisen kirjallisuusseuran julkaisuja 288. Helsinki: Suomalainen teologinen kirjallisuusseura.

Kalliokoski, Jyrki (2019). Läksyjä ja lukemista. Tekstilajien dynamiikka Mantereen ja Sarvan oppikirjassa Keskkoulun yleinen historia. Helena Ruuska ja Markku Löytönen (toim.) *Tutkimuskohteena tietokirja. Pirjo Hliidenmaan juhlakirja*. Helsinki: Helsingin yliopiston suomalais-ugrilainen ja pohjoismainen osasto.

Krenz, Natalie (2017). The Making of the Reformation. The Early Urban Reformation Between Continuity and Change. *Reformation and Renaissance Review*. 2017, vol. 19, nro 1, 30–49.

Kopperi, Kari (2018). Diakonia ja hengellinen elämä. Matti Kotiranta (toim.) *Luterilaisuuden ytimessä. Professori Antti Raunion 60-vuotisjuhlakirja*. Suomalaisen teologisen kirjallisuusseuran julkaisuja 288. Helsinki: Suomalainen teologinen kirjallisuusseura.

MacCulloch, Diarmaid (2004). *Reformation. Europe's House divided 1490–1700*. London: Penguin Press.

Mannermaa, Tuomo (2010). Luther as a Reader of the Holy Scripture. Olli-Pekka Vainio (toim.) *Engaging Luther: A (New) Theological Assessment*. Eugene (OR): Cascade Books.

Marshall, Peter (2009). *Reformation. A Very Short Introduction*. Oxford: Oxford University Press.

Methuen, Charlotte (2022). History and Heresy in Lutheran Reformation. *Reformation and Renaissance Review*. 2022, vol. 24, nro 1, 3–22.

Mielikäinen, Aila (2014). Uskonpuhdistus ja reformaatio. *Kielikello*. <https://kielikello.fi/uskonpuhdistus-ja-reformaatio/> (luettu 28.9.2024)

Rinne, Eeva (2019). *(Moni)kulttuurinen maailmankuva ja kuulumisen politiikka suomalaisissa peruskoulun oppikirjoissa ja nuorten kokemuksissa*. Väitöskirjatutkimus. Tampere: Tampereen yliopisto, johtamisen ja talouden tiedekunta.

Ruuska, Helena (2015). Mitä oppikirjailija osaa? Helena Ruuska, Markku Löytönen & Anne Rutanen (toim.) *Laatua! Oppimateriaalit muuttuvassa tietoympäristössä*. Helsinki: Suomen tietokirjailijat ry.

Rössner, Philip Robinson (2020). Martin Luther as an Economist. Stefan Schwarzkopf (toim.) *Routledge Handbook of Economic Theology*. Lontoo: Routledge, Taylor & Francis Group.

Saarinen, Risto (2010). Finnish Luther Studies: A Story and a Program. Olli-Pekka Vainio (toim.) *Engaging Luther: A (New) Theological Assessment*. Eugene (OR): Cascade Books.

Saarinen, Risto (2018). Suomalaisen Luther-tutkimuksen sanoma. Meta-analyysi. Matti Kotiranta (toim.) *Luterilaisuuden ytimessä. Professori Antti Raunion 60-vuotisjuhlakirja*. Suomalaisen teologisen kirjallisuusseuran julkaisuja 288. Helsinki: Suomalainen teologinen kirjallisuusseura.

Vainio, Olli-Pekka (2008). *Luther*. Helsinki: WSOY.

Valliere, Paul (2012). *Conciliarism: A History of Decision-Making in the Church*. New York: Cambridge University Press.

Pastori Riku Larmala (TM, FM) on peruskoulun lehtori Espoossa ja väitöskirjatutkija Helsingin yliopistossa. Sähköposti: riku.larmala@helsinki.fi